WORLD FORUM ON ACADEMIC INNOVATION AND DIGITAL LITERACY

O'ZBEKISTON SHAROITIDA ASOSIY ISTE'MOL TOVORLARI TALABINING DAROMAD BO'YICHA ELASTIKLIGI TAHLILI

Ustoz: Raxmatullayev Umarbek
Shogird: Ismoilova Surayyobonu
Toshkent davlat iqtisodiyot
To'rtko'l fakulteti
2 – kurs talabasi .

Annotatsiya. O'zbekiston sharoitida asosiy iste'mol tovarlari talabining daromad bo'yicha elastikligini (DITE)ning nazariy asoslari, uning hisoblash usullari va iqtisodiy ahamiyati ko'rib chiqiladi. O'zbekistonda minimal iste'mol xarajatlari (MIX) ko'rsatkichining asosiy iste'mol tovarlari talabiga ta'siri, shuningdek, daromad o'zgarishlarining aholi turli qatlamlari iste'mol xulq-atvoriga ta'siri o'rganiladi. Tadqiqot natijalari iqtisodiy siyosatni shakllantirish, ijtimoiy himoya dasturlarini takomillashtirish va biznes strategiyalarini ishlab chiqish uchun muhim amaliy tavsiyalar beradi. Ishda nazariy yondashuvlar O'zbekistonning o'ziga xos iqtisodiy sharoitlari bilan sintez qilinib, mavzuning ilmiy yangiligi ta'minlanadi.

Kalit so'zlar: Daromad elastikligi, asosiy iste'mol tovarlari, talab elastikligi, iste'mol xulq-atvori, minimal iste'mol xarajatlari (MIX), daromad darajasi, zaruriy tovarlar, O'zbekiston iqtisodiyoti.

Iqtisodiy nazariyada talabning daromad bo'yicha elastikligi (DITE) iste'molchilar daromadlaridagi o'zgarishlarga mahsulot talabining sezgirligini o'lchaydigan muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Narx-talab dinamikasidan farqli o'laroq, DITE daromad va talab o'rtasidagi munosabatni ochib beradi, bu esa iqtisodiy prognozlash, investitsiya qarorlarini qabul qilish va ijtimoiy siyosatni shakllantirish uchun fundamental ahamiyatga ega. O'zbekiston kabi jadal rivojlanayotgan va bozor

iqtisodiyotiga o'tish jarayonida bo'lgan mamlakatlarda aholi daromadlari dinamikasi va iste’mol xulq-atvori o'rtasidagi bog'liqlikni tushunish ayniqsa dolzarbdir. Aholining turmush darajasi oshib borayotgan bir paytda, asosiy iste’mol tovarlariga bo'lgan talabning daromad o'zgarishlariga qanday javob berishini tahlil qilish iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va aholi farovonligini oshirish uchun muhimdir.

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar natijasida aholi daromadlari o'sib bormoqda, shuningdek, minimal iste’mol xarajatlari (MIX) kabi ijtimoiy himoya mexanizmlari joriy etilmoqda va muntazam ravishda qayta ko'rib chiqilmoqda. Biroq, bu o'zgarishlar asosiy iste’mol tovarlari talabiga qanday ta'sir ko'rsatayotgani, ayniqsa, aholining turli daromad guruhlari uchun DITE qanday shakllanayotgani bo'yicha chuqur ilmiy tahlillar yetarli emas. Asosiy iste’mol tovarlari, ta'rifi bo'yicha, daromad o'zgarishlariga nisbatan kamroq sezgir bo'lishi kutilsada, O'zbekistonning o'ziga xos iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarida bu munosabatlar murakkabroq bo'lishi mumkin. Masalan, daromadlar oshishi bilan iste’molchilar nafaqat ko'proq miqdorda, balki sifatliroq yoki xilma-xil asosiy tovarlarni iste’mol qilishga intilishi mumkin. Bu esa DITEning nolga yaqin bo'lishi haqidagi an'anaviy tushunchani qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Ushbu muammo iqtisodiy siyosatni samarali ishlab chiqish, ayniqsa, ijtimoiy himoya va inflyatsiyani boshqarish sohalarida aniq ma'lumotlarga bo'lgan ehtiyojni yuzaga keltiradi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi O'zbekiston sharoitida asosiy iste’mol tovarlari talabining daromad bo'yicha elastikligini nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Xususan, quyidagi vazifalar qo'yiladi:

Talabning daromad bo'yicha elastikligi (DITE) iste’molchilar daromadlaridagi o'zgarishlarga mahsulot talabining miqdoriy sezgirligini o'lchaydigan fundamental iqtisodiy ko'rsatkichdir. Bu ko'rsatkich talab qilinadigan miqdorning foiz o'zgarishini iste’molchilar daromadining foiz o'zgarishiga bo'lish orqali hisoblanadi. DITEning

qiymati ijobiy, salbiy yoki nolga teng bo'lishi mumkin, bu esa tovarlarning turli toifalariga mos keladi.

Birlik elastiklik (IED = 1): Talab daromad bilan bir xil foizda o'zgaradi; Birlikdan yuqori elastiklik (IED > 1): Talab daromadga nisbatan ko'proq foizda o'zgaradi (hashamatli tovarlar); Birlikdan past elastiklik (IED < 1, lekin > 0): Talab daromadga nisbatan kamroq foizda o'zgaradi (zaruriy tovarlar); Salbiy DITE (Past sifatli tovarlar): Daromad oshishi bilan talab kamayadigan tovarlar. Masalan, iste'molchilar daromadi oshganda arzonroq jo'xori o'rniga bug'doyga o'tishi mumkin.

Nol DITE (Asosiy zaruriy tovarlar): Daromad o'zgarishlari talabga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydigan tovarlar. Masalan, tuz kabi mahsulotlar .

DITE nafaqat nazariy tushuncha, balki kelajakdagi talabni prognoz qilish va investitsiya qarorlarini qabul qilishda muhim vosita hisoblanadi. Korxonalar daromad o'sishi bilan talab ortadigan sohalarga investitsiya kiritish orqali o'z strategiyalarini optimallashtirishi mumkin. DITEni hisoblash uchun bir nechta metodologiyalar mavjud bo'lib, ular talab egri chizig'ining chiziqli yoki chiziqli bo'lmagan shakllariga mos keladi . Asosiy usullar quyidagilardir:

Nuqta usuli: Talab egri chizig'idagi aniq bir nuqtada elastiklikni aniqlash uchun ishlatiladi. Bu usulda tanlangan nuqtaga urinma chiziq o'tkaziladi va talab qilinadigan miqdordagi foiz o'zgarishining iste'molchilar daromadidagi mos foiz o'zgarishiga nisbati hisoblanadi.

Yoy usuli: Talab egri chizig'idagi ikkita alohida nuqta orasidagi segment bo'ylab o'rtacha elastiklikni o'lchash uchun qo'llaniladi. Bu usulda talab qilinadigan miqdordagi umumiy o'zgarishning daromaddagi umumiy o'zgarishga nisbati hisoblanadi, so'ngra bu natija dastlabki va yakuniy miqdorlar hamda daromadlarning o'rtachasiga bo'linadi.

Umumiy xarajatlar usuli: Bu usul kamroq qo'llaniladi, ammo iste'molchilarning

ma'lum bir tovarga sarflagan umumiy xarajatlari daromad o'zgarishlariga qanday javob berishini tahlil qilishga asoslanadi.

O'zbekiston sharoitida DITEni tahlil qilishda ushbu nazariy asoslar va metodologik yondashuvlar muhim yo'nalish bo'lib xizmat qiladi. Biroq, mahalliy iqtisodiy kontekst, xususan, aholi daromadlari tuzilishi, iste'mol madaniyati va davlatning ijtimoiy siyosati DITE qiymatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. O'zbekiston iqtisodiyoti so'nggi yillarda jadal islohotlar va o'sish davrini boshdan kechirmoqda. Aholi daromadlarining oshishi, ijtimoiy himoya tizimining takomillashishi va bozor mexanizmlarining chuqurlashuvi iste'mol xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, asosiy iste'mol tovarlari talabini tahlil qilishda minimal iste'mol xarajatlari (MIX) ko'rsatkichining roli muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonda MIX Prezident huzuridagi Statistika agentligi tomonidan har yili e'lon qilinadigan va qashshoqlik chegarasini belgilaydigan muhim ko'rsatkichdir. MIX miqdori muntazam ravishda qayta ko'rib chiqiladi va inflyatsiya hamda oziq-ovqat, nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlar narxlarining o'sishiga qarab indeksatsiyalanadi. Masalan, MIX 648 ming so'mdan 669 ming so'mga (3.2% o'sish) oshirilgan. Bundan oldin ham 4.3% va 9.3% ga oshirilgan edi. Bu o'zgarishlar, bir tomondan, narxlar o'sishini aks ettirsa, ikkinchi tomondan, aholining eng kam daromadli qatlamlari uchun zaruriy ehtiyojlarni qoplash uchun yetarli bo'lgan minimal daromadni belgilaydi. MIX hisoblash usuli oziq-ovqat, nooziq-ovqat tovarlari va xizmatlar uchun asosiy kundalik ehtiyojlarni qoplash uchun zarur bo'lgan xarajatlarni aniqlaydi. Bu esa bevosita "asosiy iste'mol tovarlari" tushunchasini belgilaydi. MIX darajasida yashovchi yoki undan past daromadga ega bo'lgan aholi uchun asosiy tovarlarga bo'lgan talab, daromad o'zgarishlariga nisbatan juda past ijobiy yoki nolga yaqin DITEga ega bo'lishi kutiladi. Chunki bu tovarlar hayotiy zarurat bo'lib, ularni iste'mol qilish daromadga bog'liq bo'lmagan minimal darajada saqlanadi.

Ijtimoiy to'lovlar va daromad o'sishi: 2022 yildan boshlab "Ijtimoiy himoyaning yagona reyestri" tizimida kam ta'minlangan oilalarni aniqlashning o'rtacha daromad mezoni MIX bilan muvofiqlashtirilgan. Shuningdek, bir qator ijtimoiy to'lovlar, masalan, yetarli ish stajiga ega bo'lmagan keksalik pensiyalari, nogiron bolalarning qonuniy vakillari uchun nafaqalar MIXdan past bo'lmasligi kerak va 2024 yil sentyabr oyida oshirilgan . Bu choralar aholining kam ta'minlangan qatlamlari daromadlarini oshirishga qaratilgan bo'lib, ularning asosiy iste’mol tovarlariga bo'lgan talabini barqarorlashtirishga yoki biroz oshirishga xizmat qiladi. Daromadlar oshishi bilan, bu guruhlar nafaqat ko'proq miqdorda, balki sifatliroq asosiy tovarlarni (masalan, arzonroq non o'rniga vitaminlarga boy non) iste’mol qilishga intilishi mumkin, bu esa DITEning nolga yaqin, ammo ijobiy bo'lishiga olib keladi.

Inflyatsiya va narxlar ta'siri: MIX qiymatining oshishi inflyatsiya va narxlar o'sishini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bu shuni anglatadiki, asosiy tovarlarning narxi oshganida, MIX ham oshadi, bu esa aholining xarid qobiliyatini saqlab qolishga yordam beradi. Biroq, narxlar o'sishi DITEga bilvosita ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki iste’molchilarning real daromadlari o'zgarishi talabga ta'sir qiladi. O'zbekiston sharoitida asosiy iste’mol tovarlari talabining DITEsi, ehtimol, past ijobiy qiymatga ega bo'ladi. Ya'ni, daromadlar oshishi bilan talab biroz oshadi, lekin daromad o'sishiga nisbatan kamroq foizda. Bu, ayniqsa, aholining o'rtacha va yuqori daromadli qatlamlari uchun to'g'ri bo'lishi mumkin, ular allaqachon asosiy ehtiyojlarini qondirgan va qo'shimcha daromadlarini boshqa tovarlarga yoki jamg'armalarga yo'naltiradi. Kam ta'minlangan qatlamlar uchun esa DITE nolga yaqin bo'lishi mumkin, chunki ular uchun har qanday daromad o'sishi birinchi navbatda asosiy ehtiyojlarni to'liqroq qondirishga yo'naltiriladi. Ushbu tezis doirasida bunday keng qamrovli empirik tadqiqot o'tkazilmagan bo'lsa-da, nazariy asoslar va mavjud ma'lumotlar asosida metodologik yondashuvlar va empirik mulohazalarni shakllantirish mumkin.

DITEni hisoblash uchun asosiy ma'lumot manbalari uy xo'jaliklari byudjetlari so'rovnomalari (UXBS) bo'lishi mumkin. Bu so'rovnomalar aholining daromadlari, xarajatlari va iste’mol tuzilishi haqida batafsil ma'lumot beradi. O'zbekiston Statistika agentligi tomonidan o'tkaziladigan UXBS ma'lumotlari DITEni hisoblash uchun asos bo'lishi mumkin. Ma'lumotlar vaqt seriyalari shaklida (bir necha yillar davomida) yoki kesma ma'lumotlar shaklida (turli daromad guruhlari bo'yicha bir vaqtda) yig'ilishi mumkin.

Tovar toifalarini aniqlash: "Asosiy iste’mol tovarlari" tushunchasini aniq belgilash muhim. Bu oziq-ovqat mahsulotlari (non, un, kartoshka, yog', shakar), kiyim-kechakning eng zaruriy turlari, uy-joy kommunal xizmatlari va transport kabi tovar va xizmatlarni o'z ichiga olishi mumkin. MIX hisoblash metodologiyasi bu toifalarni aniqlashda yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

Yoy usuli: Agar ma'lumotlar ikki davr yoki ikki daromad guruhi o'rtasidagi o'zgarishlarni aks ettirsa, yoy usuli o'rtacha elastiklikni hisoblash uchun qulaydir. Masalan, MIXning oshishi va shu davrda asosiy tovarlar iste’molidagi o'zgarishlar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish mumkin.

Regressiya tahlili: Agar ko'proq ma'lumotlar mavjud bo'lsa, logaritmik regressiya modeli DITEni hisoblashning eng keng tarqalgan usullaridan biridir. Bunda talab qilinadigan miqdor (yoki xarajatlar) daromadning funksiyasi sifatida modellashtiriladi. Bu yerda Q – talab qilinadigan miqdor, I – daromad, β – DITE koeffitsienti, α – doimiy, ϵ – xatolik muddati.

MIXning indikator sifatidagi roli: O'zbekistonda MIXning muntazam oshirilishi aholining eng kam ta'minlangan qatlamlari uchun daromad o'zgarishining muhim indikatori hisoblanadi.

Xulosa

Mazkur bitiruv malakaviy ishida O‘zbekiston sharoitida asosiy iste’mol tovarlari talabining daromad bo‘yicha elastikligi (DITE) nazariy va tahliliy jihatdan o‘rganildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, DITE iste’molchilarning daromad o‘zgarishlariga nisbatan xulq-atvorini baholashda muhim iqtisodiy ko‘rsatkich bo‘lib, u talab va daromad o‘rtasidagi bog‘liqlikni ifodalashda asosiy o‘rin tutadi.

O‘rganilgan nazariy yondashuvlar va O‘zbekiston iqtisodiy sharoitlari asosida asosiy iste’mol tovarlari uchun daromad elastikligi odatda past ijobiy yoki nolga yaqin bo‘lishi aniqlanadi. Bu holat ushbu tovarlarning hayotiy zarur ehtiyojlarni qondirishi bilan izohlanadi, ya’ni daromad oshgan taqdirda ham ularning iste’moli keskin o‘zgarmaydi, faqat sifat va tarkibiy jihatdan ma’lum darajada yaxshilanishi mumkin. Shuningdek, minimal iste’mol xarajatlari (MIX) tizimi aholining eng kam daromadli qatlamlari uchun muhim ijtimoiy-iqtisodiy indikator sifatida xizmat qilib, iste’mol darajasi va tarkibini barqarorlashtirishga yordam beradi. Bu esa daromad o‘zgarishlarining iste’molga ta’sirini yanada aniqroq baholash imkonini yaratadi. Umuman olganda, o‘tkazilgan tahlillar asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi: asosiy iste’mol tovarlari talabining daromad bo‘yicha elastikligi past darajada bo‘lib, u iste’molning barqarorligini aks ettiradi; daromad oshishi asosan sifatli iste’molga o‘tishni rag‘batlantiradi; MIX tizimi esa aholi iste’mol xulq-atvorini tartibga soluvchi muhim ijtimoiy mexanizm hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot natijalari iqtisodiy siyosatni shakllantirish, ijtimoiy himoya dasturlarini takomillashtirish hamda kelgusidagi empirik tadqiqotlar uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mas-Colell, Andreu, Michael D. Whinston, and Jerry R. Green. Mikroiqtisodiy Nazariya. New York: Oxford University Press, 1995.

2. Deaton, Angus, and John Muellbauer. Iqtisodiyot va Iste'molchi Xulq-atvori. Cambridge: Cambridge University Press, 1980.

3. Cranfield, John A. L., and Thomas L. Hertel. "Xitoyda oziq-ovqat talabi: To'liq talab tizimi yondashuvi." Amerika Qishloq Xo'jaligi Iqtisodiyoti Jurnali.

4. Regmi, Anita, and James L. Seale Jr. "Oziq-ovqat talabi elastikliklarining mamlakatlararo tahlili." Qishloq xo'jaligi va resurs iqtisodiyoti jurnali.

5. Todaro, Michael P., and Stephen C. Smith. Iqtisodiy Taraqqiyot. Harlow: Pearson Education, 2020.